

อุทัยน-อุเทน

ศักดิ์ศรี แยมน์ดตา*

บทคัดย่อ

บทความนี้อธิบายประวัติของสะพานหัวช้างอันสัมพันธ์กับประวัติของพระเจ้าอุทัยหรือพระเจ้าอุเทน ในวรรณคดี สันสกฤต และวรรณคดีบาลี

ถนนพญาไทส่วนที่แคบที่สุดในปัจจุบันคือช่วงที่เป็นสะพานข้ามคลองแสนแสบซึ่งทอดไปไกลลิบลิบ จะว่าเป็นคลองที่ยาวที่สุดในกรุงเทพก็ได้ สะพานนี้สร้างในรัชกาลที่ ๕ เป็นสะพานประเภท “เฉลิมเผ่า” สะพานหนึ่ง ที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งก็คือ มีรูปหัวช้างประดับบนสะพานสูงเด่นเป็นกลุ่มสี่ระซังหลายหัว มีบางคนว่าคงเป็นซังเอราวัณของพระอินทร์ ซึ่งมีอ้างอิงในวรรณคดีพุทธศาสนาว่ามีหัวถึง ๓๓ หัว เป็นที่ประทับของพระอินทร์และเทวดาผู้เป็นสหาย ๓๒ องค์ แต่คงไม่เป็นเช่นนั้น เพราะจะนับอย่างไร ก็ไม่ถึง ๓๓ หัวแน่นอน

ถ้าเช่นนั้นก็คงจะให้ความหมายง่าย ๆ ว่า หมายถึงโหลงซังธรรมดานั่นเอง แต่ทำไมซังจะต้องมาชุมนุมกันอยู่ตรงนั้น คำตอบทางประวัติศาสตร์คงไม่มีแน่ ไม่ว่าจะอธิบายออกมาในรูปใด จะเป็นได้ก็แต่เป็นการสืบเนื่องทางวรรณคดีเท่านั้น แต่ในกรณีสะพานหัวช้างนี้ แม้จะเป็นวรรณคดีอนุสรณ์ก็ตาม คงจะเป็นได้เพียงครั้งเดียวคือครั้งท้าย เพราะครั้งแรกนั้นหายสูญไปนานแล้ว บัดนี้สะพานหัวช้างก็กำลังถูกทุบทิ้ง เพราะจะต้องขยายถนนพญาไทออกไปเป็นถนน ๘ ช่อง หรือ ๘ เลน เมื่อขยายครบตามแบบแปลนแล้ว หัวช้างจะกลับคืนมาอีกหรือไม่ เป็นเรื่องที่สุดหวัง สุดคาดคะเน แต่ถ้าจะมลายหายสูญไปจริงๆ เรื่องที่จะเขียนนี้ น่าจะเป็นการปิดฉากหนึ่งของวรรณคดีชั่วกัลปาวสาน

เรื่องสะพานหัวช้าง แสดงถึงช้างจำนวนมากมายันบนหมื่นนับแสนตัวที่ตามกันมาเป็นทิวแถวตามเสียงพิณศักดิ์สิทธิ์ชื่อ พิณหัสดีกันต์ ของพระเจ้าอุเทน แห่งกรุงโกสัมพี หรือเสียงขลุ่ยอันวิเวกหวานชื่อ ขลุ่ยโมฆชาติ ของพระเจ้าอุทัยน แห่งกรุงเกาศามพี จะเป็นอุเทนหรืออุทัยนก็ตาม เป็นบุคคลคนเดียวกัน เรื่องของพระเจ้าอุเทนอยู่ในวรรณคดีบาลี คือ อรรถกถาธรรมบท หรือ อัมมปทัฏฐกถา หมวดอัปมาทวรรค เรื่องพระนางสามาวดี ส่วนเรื่องของพระเจ้าอุทัยนอยู่

* ศักดิ์ศรี แยมน์ดตา

อ.บ. (เกียรตินิยม) จุฬาฯ, พ.ม.

M.H. Ph.D. Oriental Study (Pennsylvania)

ศาสตราจารย์พิเศษ อาจารย์ผู้ชำนาญการภาควิชาภาษาไทย

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ราชบัณฑิต

ในวรรณคดีสันสกฤตเรื่องกถาสริตสาคกรของโสมเทาะ กวีชาวแคว้นกัศมีระ (แคชเมียร์) ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑

เรื่องทางฉบับสันสกฤต กล่าวว่า กษัตริย์จันทรวงศ์ ทรงพระนามว่า สหัสรานีกะ มีมเหสีชื่อ นางมฤดาวตี พระเจ้าสหัสรานีกะครองราชย์อยู่ ณ เมืองเกาศามพี แคว้นวัตสะ ต่อมาพระนางทรงพระครรภ์แก่ เสด็จไปสร่งน้ำในสระ เมื่อขึ้นมาจากสระ ถูกนกอินทรีใหญ่โฉบบินไปถึงภูเขากุทยาทร นางไล่นกไปแล้ว ได้รับความช่วยเหลือจากฤๅษีชมัทคินีให้ที่พักอาศัยจนนางคลอดบุตร และให้ชื่อว่า อุทัยน์ (พระอาทิตย์ขึ้น) ตามชื่อภูเขากุทยาทรนั้น ต่อมาเจ้าชายเสด็จออกไปเที่ยวในป่า พบนายพรานชานาญเวทย์กำลังใช้มนตร์ทรมาณขนาดตัวหนึ่งอยู่ อุทัยน์มีความสงสารพญางู จึงขอไถ่ให้นาคเป็นอิสระด้วยกำไลเพชร จารึกพระนามพระเจ้าสหัสรานีกะซึ่งประทานไว้แก่พระนางมฤดาวตี พรานปล่อยนาคให้เป็นอิสระแล้วเดินทางไปสู่นครเกาศามพีเอากำไลไปถวายแก่พระเจ้าสหัสรานีกะ และทูลว่าตนได้มาจากเด็กผู้หนึ่ง พระเจ้าสหัสรานีกะมีความสงสัยว่าเด็กนั้นอาจจะเป็นโอรสของพระองค์ที่ประสูติจากพระนางมฤดาวตีก็ได้ จึงให้พรานนำทางพระองค์พร้อมด้วยขบวนเสด็จไปถึงสำนักของพระฤๅษีชมัทคินี และได้พบพระมเหสีกับพระโอรสที่นั่น จึงขอให้พระชมัทคินีอนุญาตให้พระองค์พาพระมเหสีกับโอรสกลับคืนสู่พระนครตามเดิม ต่อมาพระเจ้าสหัสรานีกะและพระนางมฤดาวตีเห็นว่าถึงคราวที่จะละราชสมบัติเพื่อไปดำเนินชีวิตแบบวานปรีส์ถ์ (ผู้อยู่ป่า) จึงมอบราชสมบัติให้แก่เจ้าชายอุทัยน์ราชโอรสให้ขึ้นครองเมืองเกาศามพี

เรื่องที่ควรสังเกตเกี่ยวกับประวัติพระเจ้าอุทัยน์ตั้งแต่ตอนเป็นเด็กก็คือ ตอนที่อุทัยน์ได้พบนายพรานกำลังทรมาณขนาดตัวหนึ่งอยู่ อุทัยน์มีความสงสารจึงขอไถ่ให้เป็นอิสระ โดยมอบกำไลเพชรให้พรานไป ปรากฏว่าภูตวันนั้นกลายเป็นนาคราชชื่อ วสุเนมิ เป็นพี่ของพญานาควาสูกิ (วาสูกิ) ผู้เป็นราชาแห่งนาคทั้งหลาย วสุเนมิคิดถึงบุญคุณของอุทัยน์ จึงมอบขลุ่ยวิเศษชื่อ โฆษติ ให้เป็นที่ระลึก ขลุ่ยนี้จะเป่าเรียกอะไรก็ได้ ไม่เจาะจง นอกจากนี้พญานาควสุเนมียังสอนให้ร้อยกรองพวงมาลัยได้อย่างดีเลิศ และการแถมดิลกบนหน้าผากซึ่งจะไม่ลบเลือนไปตามกาลเวลา ขลุ่ยโฆษติดังกล่าวนี้ ในอรรถกถาของบาลีไม่มี มีแต่พิณวิเศษชื่อ หัตถักันต์ (หัตถักันต์) ซึ่งมีคุณสมบัติในทางเรียกช้างให้มาหา หรือ บังคับให้หนีไปก็ได้

ในอรรถกถาธรรมบทและฉบับภาษาสันสกฤต กล่าวตรงกันว่า พระเจ้าอุเทน หรือ อุทัยน์ ถูกพระเจ้าจันทัปปีชโชต กษัตริย์เมืองอุชชยีนีจับไปเป็นเชลยและถูกบังคับให้สอนวิชาดนตรีแก่พระราชโอรสคนนั้น การที่ถูกจับเป็นเชลยก็เพราะความผูกพันที่มีต่อช้างเหมือนกัน พระเจ้ากรุงอุชชยีนี (อุชเชนี) ให้สร้างช้างยন্ত্রตัวใหญ่มึนเมาเท่ากับช้างนทาคิริ เอาทหารไปซ่อนไว้ในท้องช้าง (ฉบับบาลีว่ามีทหารหกสิบคน) แล้วเซ็นไปไว้ในป่าเชิงเขาวิณธัย ส่งพรานไป

ปล่อยข่าวให้พระเจ้าอุทัยมโหฬารใจออกดีติดตามช้างประหลาดนั้น เมื่อเข้าไปใกล้ ทหารในท้องช้างยंत्रก็ยกกันวิ่งออกมา จับพระเจ้าอุทัยไปถวายแก่พระเจ้ากรุงอุชเชยนิ พระเจ้าจันทปะโชตไพพระธิดาชื่อวาสวหัตตดา (ฉบับบาลี ชื่อ วาสุลหัตตดา) มาเรียนศิลปวิทยาจากพระเจ้าอุทัย ทั้งสองคนยังเกิดรักใคร่กัน จึงวางแผนหนีออกจากเมืองโดยใช้ช้างนางพญาภัทราวดีเป็นพาหนะหนีเข้าสู่เกาะศามพี

พระเจ้าอุทัยทรงตั้งนางวาสวหัตตดาเป็นอัครมเหสี และในกาลต่อมาทรงได้นางโกเมนมาดี ราชธิดาของพระราชามคร เป็นมเหสีรอง ถ้าจะเปรียบเทียบกับฉบับบาลี พระเจ้าอุเทนมีมเหสีสามองค์คือ พระนางवासุลหัตตดา พระนางสามาวดี และพระนางมาคันทิยา สองคนนี้ถึงแก่สิ้นชีวิตในเวลาใกล้ๆ กัน พระนางสามาวดีสิ้นชีวิตในกองไฟที่เผาหลาญุดำหนัก และพระนางมาคันทิยาถูกระหารชีวิตโดยวิธีการอันน่าสยดสยอง เรื่องที่ควรคิดอย่างยิ่งก็คือประวัติของพระเจ้าอุเทนมีอยู่ที่ทั้งในวรรณคดีสันสกฤต และวรรณคดีบาลี เนื้อเรื่องที่คล้ายคลึงกันทำให้ดูเหมือนว่าเป็นเรื่องจริงที่เกิดในสมัยเดียวกัน จนมีบางตอนเหมือนกับคัดลอกกัน เช่น ตอนที่เกิดของพระเจ้าอุทัยหรืออุเทน ตอนที่พระเจ้าจันทปะโชตสร้างช้างยंत्रล้อมหิมมา และเอาทหารซ่อนไว้ในท้องช้าง นอกจากนี้จะเหมือนกันแล้วยังทำให้คิดถึงมหากาพย์ของโฮเมอร์ เรื่องอเลียดที่กล่าวถึงสงครามเมืองทรอย ตอนที่พวกกรีกสร้างม้าไม้ตัวใหญ่แล้วเอาทหารใส่ไว้ในท้องม้า พวกเมืองทรอยไม่รู้ ช่วยกันลากม้าไม้เข้าไปในเมือง ตกติดทหารให้ท้องม้าก็ออกมาเปิดประตูเมืองให้ทหารกรีกเข้าเมือง แล้วยึดเมืองทรอยไว้ได้ เครื่องดนตรีที่พระเจ้าแผ่นดินใช้ได้แม้จะต่างกัน คือพระเจ้าอุทัยใช้ขลุ่ยไพเราะดี แต่พระเจ้าอุเทนใช้พิณรสดีกันดี แต่เครื่องดนตรีที่ใช้นั้นก็ใช้เรียกขานได้เช่นเดียวกัน

ในรัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างสะพานคอนกรีตบนถนนพญาไทขึ้น ๑ แห่ง แห่งนี้ทอดข้ามคลองเล็กๆ ที่ไหลไปลงคลองอรชร ด้านหลังจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สะพานที่ว่านี้ด้านข้างมีรูปเทวดาติดผนังอยู่บนแท่น เรียกกันว่าสะพานอุเทนถวาย รูปเทวดานั่งแท่นถือพิณนั้นคือพระเจ้าอุเทนที่กล่าวถึงในอรรถกถาชาดก แต่คนที่ไม่ทราบเรื่อง ก็คิดว่าเป็นเทวดาติดพิณ หรือบางคนที่มีความรู้ทางวรรณคดีอยู่บ้างก็ว่ารูปผู้ตีพิณนั้นเป็นคนธรรมดา (คนธรรว-สันสกฤต) ซึ่งเรียกตามบาลีว่า คนธพพ เช่นศิลปินที่วาดพิณถวายพระพุทธรเจ้า มีชื่อว่าไปญจสิขคันธัพพ-เทพบุตร เป็นต้น ทั้งนี้และทั้งนี้เพราะบุรุษกึ่งมนุษย์กึ่งเทวดาที่ถือพิณนั้นคือคนธรรมดาทั่วไปซึ่งเป็นคนธรรมดาธรรมดาตัวเอง แต่สะพานแห่งที่สองซึ่งอยู่ถัดไปอันเป็นสะพานข้ามคลองแสนแสบที่มีรูปช้างหลายหัว (หรือหลายตัว) นั้น เรียกกันว่าสะพานหัวช้าง ซึ่งสะพานนี้เป็นคำเฉลยปัญหาที่ว่า สะพานเทวดาตีพิณ ก็คือสะพานที่มีรูปพระเจ้าอุเทนนั่งตีพิณนั่นเอง หากใช้เทวดาตีพิณ เพราะเมื่อพระเจ้าอุเทนตีพิณเรียกขานแล้ว ช้างก็พากันเดินเข้ามาหาเป็นทิวแถว และสะพานหัวช้างนั้นก็คือช้างที่เดินตามเสียงพิณขอพระเจ้าอุเทนมานั้นเอง ต่อมามีการขยอถนน

พญาไทเป็น ๘ ซ่อง ก็ต้องทุบสะพานอุเทนถวายเสีย รูปพระเจ้าอุเทนก็สูญหายไป ส่วนสะพานหัวช้างก็กลายเป็นปรีศนีไปว่า ทำไมมีรูปช้างชุมชุมกัน และมาประชุมกันทำไม เมื่อสิ้นอุเทนช้างก็ไร้ความหมาย เมื่อสิ้นหัวช้าง เรื่องนิทาน ๕ แผ่นดินก็สูญสิ้นไป ต่อไปก็คงจะไม่มีใครพูดถึงอีก

รูปพระเจ้าอุเทนนั่งแท่นติดพิณไปปรากฏบนอาคารเสดมปีอีก แต่ก็อธิบายกันว่าเป็นรูปเทวดาติดพิณ ก็ตอบว่าติดพิณเรียกเงิน เพราะการติดพิณนั้นนำภาชีอากรมาสู่ท้องพระคลังทยอยกันมาไม่มีวันขาดสาย

ท้ายที่สุด ชื่ออุเทนมากลายเป็นราชทินนามในรัชกาลที่ ๕ คือตำแหน่งข้าราชการที่มีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาอุเทนเทพโกสินทร์

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย